

१७. सोहिरोबानाथांच्या 'चित्सुखज्ञानवनवसंत' कवितेवरील पूर्वसूरींचा प्रभाव

प्रा. बाळकृष्णजी कानोळकर

“अंतरीचा ज्ञानदिवा मालवूं नको रे।” अशी जनमनाची आर्त आळवणी करणारी संत सोहिरोबानाथांची कविता त्यांच्या अखंड जीवनसाधनेतून भूमीतून भुईचाफा उमलून यावा इतकी सहजस्फूर्त आहे; याचा प्रत्यय त्यांच्या एकूणच काव्याची परिक्रमा करताना सतत येत राहतो. भागवत परंपरेतले मध्ययुगीन कालखंडातले ते अखेरचे संतश्रेष्ठ! नाथसंप्रदाय व भागवत संप्रदाय यांचे जिवा-शिवाचे मीलनच त्यांच्या काव्यप्रपंचातून सगुण साकार झालेले आहे. किंबहुना तत्कालीन महाराष्ट्र देशातील एकूणच भक्तिसंप्रदायांची, उपासनापंथांची सर्वमंगल क्षिप्रा त्यांच्या कवितेच्या रूपाने अखंडपणे वाहत राहिलेली आहे, असे म्हटले तर ते अतिशयोक्त ठरावे ना. आणि म्हणूनच त्यांच्याविषयी 'भक्त मंजरीमाले'त राजाराम प्रसादी यांनी काढलेले, ^(१)

शेवटी तो सोहिरा। पांडुरंग मुकुटीं जडला हिरा।

तेणें किरीट दिसे साजिरा।

लाजवी दिनकरा। स्वप्रकाशें।।

हे गौरवोद्गार सर्वस्वी समर्पक आहेत, असेच वाटते. सोहिरोबानाथांची कविता दक्षिण कोकणात आणि प्रामुख्याने गोमंतक प्रांतात सर्वतोमुखी झालेली होती. ^(२) संतसाहित्यात तिला मानाचे पान मिळाले. गोमंतकीय मराठी साहित्यजगतात तर त्यांच्या तोडीचा दुसरा कवी कुणी झाला नाही. योगिराज, संत आणि कवी असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व त्रिगुणात्मक आहे. त्यांच्या कवितेचेही हेच प्रमुख आयाम आहेत. त्यांच्या कवितेच्या या त्रिवेणी संगमात मुमुक्षू, भक्त आणि रसिक हे बरोबरीनेच चैतन्यदायी संजीवक स्नानानंद उपभोगू शकतात. संतसाहित्यात अशा आगळ्या काव्यप्रतिभेची उदाहरणे अगदी अभावानेच सापडतात. तेव्हा त्यांच्या कवितेसंबंधाने लिहिणाऱ्या बोलणाऱ्याला याविषयीचे

नेमके भान सतत बाळगावे लागेल. तेव्हा कोठे त्यांच्या या आगळ्या कवितेचे आकलन, आस्वादन, विश्लेषण, अर्थनिर्णयन आणि मूल्यापन करणे एका मर्यादित शक्य होईल.

सोहिरोबांची कविता ही त्यांच्या जगण्याचा परिपाक आहे. 'आत्मा आणि परमात्मा यातील आंतरिक व अभिन्न नात्याचे दर्शन या जीवनसाधकाला घडले होते. त्या साक्षात्कारानुभूतीने सोहिरोबानाथांचे अवघे काव्यविश्व दीप्तिमान झालेले आहे'.^(३) त्यांच्या कवितेच्या अभ्यासाअंती असे दिसून येते की, त्यांच्या या साधनामार्गावर फक्त दोनच 'पेणी' लागतात. प्रारंभीचे 'साधक' दशेतले आणि अखेरचे 'सिद्ध' दशेतले! या मार्गावरील 'शंकित' या मधल्या 'पेण्या'चा त्यांच्या कवितेत अभाव जाणवतो. याउलट संतश्रेष्ठ तुकाराममहाराजादींच्या कवितेत या 'पेण्या'वरची उदंड कविता सापडते. हे असे का व्हावे? याचा शोध घेतला जाऊ शकतो.

सोहिरोबांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करताना काही 'वास्तवां'चे सतत भान बाळगावे लागते. त्यांपैकी काही त्यांच्या समकालीन आहेत तर काही त्यांच्या नजिकच्या भूतकाळातील आहेत. परंतु त्यांच्या वाङ्मयीन जडणघडणीत त्यांचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. ऐतिहासिक क्रमाने त्यांची नोंद घ्यावयाची झाल्यास ती पुढील क्रमाने घेता येईल. सोहिरोबांचे मूळ आंबे घराणे, त्यांचे मंगनाथ कुलदैवत,^(४) गोमंतकातील धर्मपरिवर्तन मोहीम, मूळ कुड्डाळी गावाहून त्यांचे स्थलांतर, घराण्यामध्ये चालत आलेली शेणवी कुळकरण वृत्ती, कुळकरणवृत्तीचा वाढता व्याप, पालये येथील घराण्यात निर्माण झालेले वितृष्ट,^(५) पालयेवरून बांध्यास झालेले स्थलांतर, बांध्यातील वास्तव्य, वाडी संस्थानाशी आलेला संबंध, गैबीप्रसादप्राप्ती, वाङ्मयनिर्मिती, तीर्थाटण, मठस्थापना आणि निर्वाण.

सोहिरोबांचा जन्म शके १६३६ म्हणजे इ.स.१७१४ मध्ये झाला असे मानले जाते. परंतु त्याविषयी मतभेद आहेत. त्याचप्रमाणे त्यांच्या जन्मस्थळाविषयीदेखील मतभेद आहेत.^(६) सर्वसाधारणपणे तत्कालीन वाडीसंस्थानात समाविष्ट असलेल्या साखळी, डिचोली, धारगळ, पेडणे, पालये, मणेरी, कोलझर, बांदा या गावांतून या किंवा त्या कारणाने त्यांचे जाणे येणे वा राबिता, वास्तव्य होते. त्यांचे पाळण्यातले नाव अच्युत असे असले तरी 'सोयरू' या उपाख्य नावावरून गैबीप्रसादप्राप्तीनंतर ते 'सोयरोबा' या नावानेच ओळखले जाऊ लागले. त्यांचे वडील अनंत यांचे देहावसान झाल्यानंतर बांध्याच्या कुळकरणवृत्तीचा कारभार ते पाहू लागले. त्यावेळी त्यांचे वय पंधरा वर्षे होते असे सांगितले जाते. सोहिरोबांचे बांध्यातील वास्तव्य हे त्यांच्या आयुष्याला अपूर्व वळण देणारे ठरले. या विषयी बा.भ.बोरकर लिहितात, "आंबिये मंडळी या नव्या गावी आली तेव्हा सोहिरोबांची मुंज झालेली होती... अशा संस्कारक्षम वयात बांध्याच्या संमिश्र समाजाचे वास्तव्य त्यांना उपकारक ठरले. मुसलमान समाजाशी संपर्क आल्यामुळे त्यांची स्थानिक हिंदुस्थानी जशी त्यांना अवगत झाली त्याचप्रमाणे त्यांच्या धर्मकल्पनांचा आणि परंपरांचाही परिचय घडला"^(७)

इन्सुलीच्या रानात त्यांना 'गैबीप्रसादा'ची प्राप्ती झाली असे मानले जाते. त्यावेळी

त्यांचे वय साधारणतः ३५ वर्षांचे होते. पुढे कुळकरणवृत्तीचा त्याग केल्यावर सुमारे २०-२५ वर्षे ते वाडी संस्थानांतर्गत प्रदेशात लोकसेवा आणि देवेसेवेच्या निमित्ताने भजन-कीर्तन करत, उपदेश करत अखंडपणे संचार करीत राहिले.^(८) 'वयाची साठी उलटल्यानंतर आपल्या अच्युत आणि शंकर या उभय पुत्रांना बरोबर घेऊन ते उत्तर हिंदुस्थानच्या तीर्थयात्रेला निघून गेले. या यात्रेत त्यांनी अक्कलकोट, सुरत, अबू आणि उज्जयनी इथे मठस्थापना केली असे मानतात. काशी बद्रीनाथ पर्यंतची यात्रा करून ते उज्जयनीच्या मठात येऊन राहू लागले. नंतर तिथेच त्यांचे निर्वाण झाले (इ.स.१७९२). आपल्या निर्वाण-शकाविषयी त्यांनी आपल्या अखेरच्या पद्यात लिहून ठेवलेले आहे ते असे:

“म्हणे सोहिरा सत्रा चौदा। मधुमासाच्या नवम दिनीं।

सगुण स्वरुपीं निर्गुण ठेलें। अनुभव हरले स्वरुप कळे।।”

सोहिरोबांना जे शिक्षण मिळाले त्याचाही त्यांच्या पुढील आयुष्याच्या जडणघडणीत महत्त्वपूर्ण सहभाग आहे. याविषयी बोरकरांनी मांडलेले मत अभ्यसनीय आहे. ते लिहितात, “कुळकर्ण्याच्या मुलाला त्या काळी ज्या तऱ्हेचे प्राथमिक शिक्षण मिळत असे ते पुरे करून तेव्हाच्या शिरस्त्याप्रमाणे सोहिरोबा कौमुदी धातुरूपावली वगैरे संस्कृताचा अभ्यास करू लागले होते.”^(९) याशिवाय तत्कालीन सारस्वत ब्राह्मण कुटुंबातील Socio - Cultural पर्यावरणाचाही त्यांना अनायासे लाभ घडून आला. याविषयी कवी बोरकरांनी लिहिले आहे, “सोहिरोबांच्या काळी गरीब ब्राह्मण कुटुंबातदेखील काही सांस्कृतिक परंपरा जिवापाड जपल्या जात. त्यात घरच्या शेतीवाडीची उठवळ, गृहदेवतांचा दैनिक पूजापाठ, आणि तदनुषंगिक व्रतवैकल्ये, अतिथिअभ्यागतांचा यथाशक्ती सत्कार, संस्कृत विद्येची उपासना, संस्कृत धर्मग्रंथ आणि मराठी काव्यपुराणे यांचे नियमित वाचन श्रवण, रागतालादिकांचा शास्त्रोक्त अभ्यास, त्यांची रोजच्या भजनात तालीम आणि फावल्यावेळात गावच्या तंट्याचा सामोपचाराने निसार या प्रवृत्ती प्रमुख होत्या... कुलकर्णी कुटुंबात त्यांचे थोडे अधिक कटाक्षाने पालन होई.” याच संदर्भात ते पुढे लिहितात, “तल्लख बुद्धीच्या आणि असाधारण प्रतिभेच्या सोहिरोबांनी आपल्यापर्यंत चालत आलेल्या या सर्व परंपरांचा डोळसपणे ठाव घेतला आणि अखंड स्वाध्यायाने आणि स्वतंत्र बुद्धीने त्या विलक्षण सजीव आणि समृद्ध केल्या”^(१०)

सोहिरोबांना बांध्याच्या वास्तव्यातच 'गैबी प्रसाद' प्राप्ती झाली. उपलब्ध पुराव्यांवरून 'गैबीनाथां'चा म्हणजेच 'गहिनीनाथां'चा तसेच 'गैबी'चा अनुग्रह त्यांना झाला असे म्हणणे म्हणजे स्थलकालाचा विपर्यास केल्यासारखे होईल. कारण पहिल्याचा कालखंड इ.स.१२-१३ वे शतक असून दुसऱ्याचा कालखंड १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंतचा आहे. पहिला निवृत्तीनाथांचा गुरू असून त्यांनीच नाथसंप्रदायाचा प्रचार आणि प्रसार तत्कालीन महाराष्ट्र देशामध्ये केला असे परंपरा सांगते. तर दुसरा 'गैबी' हा ज्ञानदेवांच्या परंपरेतील सत्यामलनाथ यांचा शिष्य होय. (इ.स.१५९८ ते १६५८, साधारणपणे)^(११) या दुसऱ्या 'गैबी'च्या परंपरेतील कुणा सिद्धपुरुषाचा अनुग्रह सोहिरोबांना

झाला असावा. ^(११) किंवा तत्कालीन सूफी संप्रदायात या प्रदेशात प्रचलित असलेली नाथसंप्रदायाची उपासना यांतून प्रत्यक्षात अवतीर्ण झालेली सर्वसमन्वयवादी सर्वधर्मसमभावाची शिकवण म्हणजेच हा 'गैबीप्रसाद' असावा. कारण त्याकाळी, "इथले (म्हणजे बांधातले) मुसलमान मूळच्या हिंदुपरंपरेपासून फारसे तुटलेले नव्हते. एवढेच नव्हे तर तेव्हा साऱ्या दक्षिण कोकणावर प्रभाव गाजवणाऱ्या नाथ संप्रदायाची उपासना त्यांच्यातही बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर चाले. या उपासनेचे प्रणेते होते गहिनीनाथ. मुसलमान त्यांनाच गैबी पीर या नावाने भजत. या नाथसंप्रदायाबरोबरच त्यांच्यात सूफी पंथही रूढ होता. सोहिरोबांना या उभय आध्यात्मिक संप्रदायांची जवळून ओळख इथेच झाली असावी." ^(१२)

“ब्रह्मा विष्णु महेश ईश्वर।
चहूँजणांच्या पित्याला।।”

असा एक उल्लेख सोहिरोबांच्या एका पदात सापडतो. यातील 'ईश्वरा'चा उल्लेख एक तर लिंगायतांच्या प्रभावातून आलेला असावा किंवा ख्रिस्ती उपासना पंथाच्या प्रभावातून. मला तरी दुसरी शक्यता अधिक तर्कसंगत वाटते. ख्रिस्ती उपासना पंथाच्या केंद्रवर्ती असलेल्या 'येशू', 'ईश' वा 'ईश्वरपुत्र' यांच्या प्रभावाशी त्याची तर्कसंगती लावता येईल. कारण एक तर नजिकच्या गोवे प्रांतात त्याकाळी या धर्माच्या प्रचाराचे आणि प्रसाराचे कार्य जोरात सुरू होते. दुसरे कारण असे की, तत्कालीन बांदा शहरात डचांची एक वखारही होती. ^(१३) अधिक संशोधनाअंती यावर आणखी प्रकाश पडू शकेल.

तात्पर्य सोहिरोबांच्या बांधातील वास्तव्यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व समन्वयशील, गुणग्राहक, सर्वसमावेशक आणि विश्वात्मक बनले. कोणत्याही रूढ तत्त्वप्रणालीचा एकांगी पुरस्कार त्यांनी केलेला आढळून येत नाही. 'सर्वांठायी समभाव' आणि 'सर्वाभूती परमेश्वर' हेच त्यांच्या जीवनाचे ब्रीदसर्वस्व, राहिले आहे आणि म्हणूनच त्यांच्या या निरामय, अजातशत्रू, संपन्न व्यक्तिमत्त्वाचे लख्ख प्रतिबिंब त्यांच्या वाङ्मयसरोवरात उमटलेले दृष्टीस पडते.

ज्ञानेश्वर माऊलींप्रमाणेच काव्यप्रयोजन व लक्षण 'परतत्त्वस्पर्श' असावा असेच सोहिरोबांचेही मत होते. नरस्तुतिप्रधान काव्याचा त्यांना मनस्वी तिटकारा आहे. ऐहिक सौख्यविषयक काव्यरचना त्यांना मान्य नव्हती. आणि म्हणूनच पारमार्थिक अनुभूती व परतत्त्वस्पर्श यांचा अभाव असलेली महादजी शिंदे यांची कृष्णस्तुतिपर कवितादेखील त्यांनी त्याज्य ठरविली.

“तुमबी डुबे हमभी डुबाये तेरा हम क्या लिया।
कहे सोहिरा सुनो महादजी प्रकाश जोग जगाया..”

हे यासंदर्भात महादजींना सुनावताना त्यांनी काढलेले निर्भीड उद्गारच त्यांच्या कवितेचे मर्म यथार्थपणे उलगडून दाखविण्यास पुरेसे समर्थ आहेत.

आपण का लिहितो हे सांगताना ते म्हणतात,

“म्हणे सोहिरा गुरुनाथ हा। माझ्या हृदयी घुसून।

जनांसीं उद्धरावया कारणे। वचन सांगतो ठासून।।”

‘जनउद्धरणे’ हेच त्यांच्या काव्याचे/वाङ्मयाचे मूलभूत प्रयोजन आहे आणि त्यांचे सारे वाङ्मय त्यांच्या या मिशन ताऱ्याच्या प्रकाशात मार्गक्रमणा करत असलेले दिसते. त्यांचे एक एक परमार्थपर पद हा एक एक गीतबद्ध विचार आहे, असे म्हटले जाते ते याचमुळे.

सोहिरोबा हे बहुभाषिक भारतीय साहित्यिक आहेत. संस्कृत, मराठी आणि हिंदुस्थानी (हिंदी) आदी भाषाभगिनींच्या माध्यमातून त्यांनी सारख्याच सामर्थ्याने काव्यनिर्मिती केली. तीर्थयात्रेच्या काळात काही काळ त्यांचे वास्तव्य गुर्जर प्रदेशात होते. सुरत व अबू इथे त्यांनी मठस्थापना केल्याचेही सांगण्यात येते. तेव्हा गुजरातीमध्येही त्यांनी काही काव्यरचना केलेली असणे अगदीच नाकारता येणार नाही^(१५) अधिक संशाधनाने यावर प्रकाश पडू शकेल. त्यांच्या काव्यरचनेतून जसे त्यांचे भाषाप्रभुत्व लक्षात येते तसेच निसर्ग आणि मानवी जीवन व व्यवहार यांविषयीचे सूक्ष्म व मार्मिक निरीक्षणही प्रत्ययास येते. त्यांच्या ‘प्रज्ञा आणि प्रतिभे’चा ‘चित्सुखज्ञानवनवसंत’ विलास रसिकाला ‘परमामृत सागरी’चे तळीं ‘ज्ञानगंगे’चे न्हाऊ घालतो, मनुष्यमात्रांचे त्रिविधताप हरण करून त्यांचा ‘कल्पना मळ निर्मळ करण्याची शक्ती’ त्यांच्या या मंत्रभारल्या कवितेत निश्चितपणे आहे.

भक्ती हीच त्यांच्या कवितेची मूलप्रवृत्ती आहे, तर तिचे स्वरूप प्रामुख्याने वेदांतविवेचन, उपदेश-बोध, भागवतभजन, संतमहिमागायन, योगानुभूतिवर्णन, असे आहे. ‘तो मी मिनलो आपुलिया उगमी’ हे त्यांच्या काव्याचे शैलीचिन्ह म्हणून सांगता येईल. ‘परमार्थ परिपूर्ण साधनी भरले हे अमुप’ वृत्तीच्या सोहिरोबांनी आपल्या या काव्याद्वारे ‘परात्पर अंतरसाक्षी हृदयभुवन दीप’ त्रिखंडात उजळून टाकले. परंतु त्यांची ही कविता ‘भक्तांधळी’ नाही. ती डोळस आहे, बुद्धिप्रामाण्यवादी आहे, विवेकनिष्ठ आहे. आशयाच्या संदर्भात विचार करू गेल्यास आपल्या नाथ-परंपरेत ते ज्ञानेश्वरादिकांहूनही एक पाऊल पुढे असलेले दृष्टीस पडतात. त्यांचे काव्य उच्च अशा काव्यगुणांनी अलंकृत झालेले आहे. मग भले ‘मराठी वाङ्मयकोश’कार डॉ.अ.ना.देशपांडे यांना “सोहिरोबांची कविता काव्यदृष्टीने आकर्षक नाही”^(१६) असे लाख वाटो. त्यामुळे त्यांच्या कवितेची महत्ता आणि रसवत्ता तसुंभरही कमी होणारी नाही. देशपांडे यांचे मत असे बनण्याचे कारण हेही असू शकेल की त्यांची कविता कमालीची संदर्भसंपृक्त आहे. त्याचप्रमाणे त्यांची रचना नागर परंपरेपेक्षा लोकपरंपरेला जवळ करताना दिसते. तिचे चलन जरी पंतकवितेचे असले तरी वळण संतकवितेचे राहिले आहे. त्यांच्या पदरचनेच्या बाबतीत याचा अधिकतर प्रत्यय येतो. या संबंधाने कविश्रेष्ठ बोरकरांनी काढलेले उद्गार मननीय आहेत. ते म्हणतात, “ही पदे रागातालात आहेत तशीच ती बोली थाटात आहेत.

संस्कृत छंदशास्त्राला धरून त्यातल्या आवर्तनांचे मात्रागण करू लागलो तर आपण पावलोपावली अडखळू आणि उच्चारप्रमाणे लिहू गेलो तर ऱ्हस्वदीर्घाची ओढाताण पाहून नाराज होऊ. पण आपल्या पारंपारिक चालीत तीच आपल्या कानावर पडली तर त्यांच्या रसभावांना उठाव मिळून आपणही ती गुणगुणू आणि त्यांत तल्लीन होऊन जाऊ अशी त्यांची खुमारी आहे. सोहिरोबांची ही पदे जात्याच श्राव्य आहेत याचे आपण सतत भान ठेवले पाहिजे. ते न ठेवल्यास त्यातला बराचसा रस आपण गमावून बसू.”^(१७) ओवीरचनेतदेखील ते ज्ञानेश्वरांच्या नागरबंधाला न अनुसरता जनजीवनात प्रचलित असलेल्या लोकबंधाला अनुसरताना दिसतात. त्यामुळेच ते शब्दांच्या व्याकरणापेक्षा भावनेच्या, भावार्थाच्या व्याकरणाला अधिक जपताना जाणवतात. त्यांच्या पदरचनेत सहजस्फूर्तता आणि व्युत्पन्नता यांचा मनस्वी संगम अनुभवावयास मिळतो.

सोहिरोबांची वाङ्मयनिर्मिती त्रिविध स्वरूपाची आहे. वेदांतपर ग्रंथरचना यात ‘सिद्धांतसंहिता’ व ‘महदनुभवेश्वरी’ या बृहत् ग्रंथाचा त्याचप्रमाणे ‘पूर्णाक्षरी’, ‘अक्षयबोध’, ‘अद्वयानंद’ व ‘चित्सुखानंद’ या चार स्फुट ग्रंथरचनांचा समावेश होतो. स्फुट पदरचना आणि ‘देहदुर्ग’ ही बखर-रचना ह्या त्यांच्या इतर रचना आहेत.

‘वेदांत विषयावर स्वतंत्रपणे विवेचन करणाऱ्या ग्रंथकारांत सोहिरोबानाथ आंबिये यांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे.’^(१८) आपल्या दोन बृहत् आणि चार स्फुट ग्रंथांतून त्यांनी या विषयाचे विवेचन केलेले आहे. नाथ संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानाचा पूर्ण प्रभाव या ग्रंथरचनेवर तसेच ‘देहदुर्ग’ या रचनेवर असलेला दिसून येतो. त्यांचे प्रयोजन देखील या संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार आणि प्रसार करण्याचे आहे. ‘महदनुभवेश्वरी’ गीतेवरची ओवीबद्ध टीका आहे. ‘विचार, कल्पना आणि आविष्कारपद्धती या सर्वच बाबतींत सोहिरोबांनी ज्ञानेश्वरांचे अनुकरण केले आहे’ परंतु ‘अनुभवावीण मान हालवू नको रे’ म्हणून सांगणारे सोहिरोबा^(१९) ज्ञाननिष्ठ भक्तियोगाचे प्रतिपादन करून तत्त्वज्ञानाच्या पातळीवर ज्ञानेश्वरांपेक्षा एक पाऊल पुढे गेलेले दिसतात. सोहिरोबांची ही शिखररचना होय, गुरु शिष्य संवादात्मक या ग्रंथात १५० ओव्यांत त्यांनी/बुद्ध कथा कथन केलेली आहे हे याचे वेगळेपण आहे.

त्यांचा ‘सिद्धांतसंहिता’ हा युगुलग्रंथ आहे. पूर्वार्धात संस्कृत श्लोकरचना आणि त्याच विषयाचे विवेचन उत्तरार्धात ओवीबद्ध मराठी रचनेतून त्यांनी केलेले आहे. विवेचनातली सहजता आणि अलिप्तता, पंचममार्गाच्या विवेचनात विहंगमार्ग व कपिमार्ग यांना दिलेले विशेष महत्त्व आणि त्यावरील हठयोगाचा प्रगाढ प्रभाव ही या ग्रंथाची ठळक गुणवैशिष्ट्ये होत. ‘ह्या ग्रंथरचनेमध्ये त्यांनी पराविद्यापारंगततेची परिसीमा गाठली आहे. आणि स्वतःच्या अनुभवाने प्रत्यक्ष अनुभवलेल्या संवित्-ज्ञानाचा सिद्धांत त्यांनी या ग्रंथात प्रतिपादलेला आहे.’^(२०) त्यांच्या वैचारिक विश्वाचे रमणीय दर्शन या ग्रंथातही आढळते.

‘पूर्णाक्षरी’त साक्षात्कारी साधुपुरुषाची लक्षणे सांगितलेली आहेत. याच्या दुसऱ्या प्रकरणातून अज्ञानी पुरुषाचे वर्णन केलेले आहे. भक्ती, ज्ञान, वैराग्य आदी विषयांचे विवेचन करून जिथे ज्ञान आहे तिथे अज्ञान असूच शकत नाही हा तत्त्वबोध अनेकविध दृष्टांतांच्या आधारे स्पष्ट केलेला आहे. प्रादेशिक शब्दांचा अर्थगौरवाने केलेला वापर हे या ग्रंथाचे भाषिक वैशिष्ट्य होय.

आत्मस्वरूपाची प्राप्ती करून घेण्याचा साधनामार्ग दाखविण्याच्या हेतूने सोहिरोबांनी ‘अक्षयबोध’ या ग्रंथाची रचना केली असावी. नाथसंप्रदायाचे तत्त्वज्ञान व काव्यपुराणादी ग्रंथांचे अध्ययन, मनन व चिंतन यांनी प्रभावित झालेले विवेचन यातून आढळते.

एकूण आठ प्रकरणांतून विभागलेल्या ‘अद्वयानंद’ या ग्रंथातून ‘विश्वरूप निजतत्त्वयोग’, ‘स्थूलदेह-निरूपण’, ‘पंचिकरण-सिद्धांत’, ‘सहजसमाधी’, ‘माया-अविद्या’ यांविषयीचे विवेचन ओवी छंदातून केलेले आहे. शेवटच्या प्रकरणात ‘सर्वत्र एक निजतत्त्व भरले आहे’ असे प्रतिपादन ‘अशा पूर्ण ज्योतीला जाणून घेऊन’ ‘तेजी तेज देखोनि’ स्वतःच्या ज्योतीत विरून जावे’ असे सांगून ग्रंथसमाप्ति केलेली आहे.

‘चित्सुखानंद’ हा त्यांचा अप्रकाशित ग्रंथ असून ह्याची ओवीसंख्या ४००० सांगितली जाते. (२१) त्याचे हस्तलिखित सावंतवाडी-स्थित त्यांच्या वंशजांकडे आहे असे सांगण्यात येत असले तरी अधिक तपास करिता ते उपलब्ध होऊ शकले नाही.

उपरोल्लेखित त्यांच्या पहिल्या पाच ग्रंथांच्या संदर्भात बोरकर म्हणतात, “सोहिरोबांनी मिळवलेल्या योगानुभवाचे, आत्मानुभवाचे आणि जीवमानुभवाचे सारे सार या चार ग्रंथांत येऊन जाते. त्यांत त्यांनी वापरलेली ओवी रचनेत ज्ञानेश्वरी थाटाची आहे आणि ती तितकीच मंत्रसिद्ध आणि अर्थघन आहे. ज्ञानेश्वरांची ओवी रसमुद्रेने अलंकृत आहे तर सोहिरोबांची तर्कमुद्रेने परिष्कृत आहे एवढाच फरक.” (२२) बोरकरांचे हे विधान या ग्रंथपंचकावर आशयाच्या आणि रचनेच्या अंगाने झगझगीत प्रकाश टाकणारे असेच आहे.

‘देहदुर्ग’ (२३) ही त्यांची बखर-रचना गद्यात आहे. याचा रचनाकाल शके १६७२ म्हणजेच इ.स. १७५० असा सांगितला जातो. ‘सोहिरोबांची बखर’ म्हणूनही हा ग्रंथ ओळखण्यात येतो. छांदस, लयबद्ध गद्याचा एक उत्कृष्ट नमुना म्हणून या ग्रंथाकडे बोट दाखविता येईल. ‘देहाला किल्ल्याचे रूपक कल्पून त्याचा धनी जो सच्चिदानंद परमात्मा त्याला धाडलेला खलिता’ म्हणजेच हा ग्रंथ. ज्ञानेश्वरीत वर्णिलेल्या ‘देहदुर्गा’च्या रूपकाची इथे सहजपणे आठवण होतेच. परंतु हा ग्रंथ मुळातून त्यांचा नसून त्यांच्या निर्वाणानंतर त्यांच्या कुणी भक्ताने वा शिष्याने रचून त्यांच्याविषयीच्या भक्ती वा श्रद्धेपोटी तो त्यांच्या नावावर प्रस्तुत केला असावा असेही एक मत आहे. (२३अ)

त्यांची स्फुट पदरचना मराठी व हिंदुस्थानी अशा दोन भाषांतून उपलब्ध झालेली आहे. परंतु त्यांच्या एकूण पदसंख्येबाबत अभ्यासकांत एकमत नाही. ५००० (२४),

४०००^(२५) व ७००^(२६) असा वेगवेगळा आकडा हे अभ्यासक देतात. त्यांची ही पदरचना रचनादृष्ट्या अभंग, ओवी, भारुड, गवळण, विराणी, आरती, कटाव, फटका, सवाया, पद, अक्षरबंध, जयघोष श्लोक अशा प्रकारांत समाविष्ट होणारी आहे. तिचे आशयानुसारी वर्गीकरण करायचे झाले तर नामपर, उपदेशपर, करुणापर, वेदांतपर, गवत्स्वरूपपर, आत्मचरित्रपर, संतस्वरूप व संतमहिमापर, देवतास्तुतिपर, सद्गुरुमहिमापर, प्रासंगिक आणि स्फुट इत्यादी प्रकारांत करता येईल. याशिवाय त्यांची आख्यानपर पदेही बरीच आहेत.

या पदरचनेचे स्वरूप मूलतः पारमार्थिक असले तरीही त्यात ऐहिकाला पूर्णतः मज्जाव केलेला नाही. उपदेश, बोधाच्या पातळीवरून ते ऐहिक जीवनालाही स्पर्श करतात आणि या माध्यमातून आपला संदेश जनसामान्यांपर्यंत पोचवून त्यांना मोक्षपदाचा पश्चिम दरवाजा खुला करून देतात. 'भक्ती, ज्ञान, वैराग्य यांचे त्यांच्या कवितेत पडलेले तेज निस्संशय आदरभाव उत्पन्न करणारे आहे.'^(२७)

त्यांची कविता भक्ती, ज्ञान व वैराग्य यांचा विषय बनली तरीदेखील ती रुक्ष व निरस वाटत नाही याचे कारण शब्दार्थादी नानाविध अलंकारांनी ती विनटलेली आहे. प्रतिमांच्या भाषेत ती रसिकांशी संवाद साधते. दृष्टांत, रूपक, उपमादी अलंकारांचे बाहुल्य तिला ज्ञानेश्वरादी 'शब्दसृष्टीच्या ईश्वरा'च्या पंगतीला नेऊन बसविते. प्रसंगी ती तुकारामांचा रोखठोकपणा घेऊन अवतरते तर काही वेळा समर्थांचा सूत्रबद्धपणा तिला सौंदर्यवती बनवितो. अर्थघनाने श्रीमंत असलेल्या त्यांच्या 'दळण', 'पिंगळा' सारख्या भारुडांनी विचारसौंदर्याची वेगळीच झळाळी तिला प्राप्त करून दिलेली आहे. तर कधीमधी ती शाहिरांच्या रसवंतीसारखी खटकेबाज व फटकेबाज होऊन कडाडते. पंडिती वळणाच्या शेलापागोट्यामध्येही प्रसंगवशात रसिकाला मोह पाडते. तर कधी कधी लोकसंगीताच्या तालावर आपले आदिम पदन्यास करीत रसिकांच्या मनोमंचावर नाचून जाते. भाषेचे भांडार खुले करणारी ही कविता रसिकांसाठी सुभाषितांच्या पायघड्या घालायला कमी करीत नाही आणि म्हणूनच असे वाटते की, 'बदलत्या कालानुसार समाजाची बैठक अध्यात्मप्रवण राहिलेली नसली तरीही मानवाला चित्तशुद्धीचा मार्ग दाखविणारी त्यांची कविता आजही दीपस्तंभाप्रमाणे प्रकाश देणारी आहे.'^(२८)

सोहिरोबांची कविता म्हणजे परिणत जीवनचिंतनाचे नवनीत होय. परंतु हे नवनीत आपाततः त्यांना प्राप्त झालेले नाही. त्यांच्या मुळाशी त्यांचा दीर्घ व्यासंग व स्वाध्यायाने झळाळी मिळवून दिलेली आहे. त्यांच्या ग्रंथरचनेवर जसा ज्ञानेश्वरादी संतांचा प्रभाव आहे तसाच प्रभाव, किंबहुना त्याहूनही कदाचित आंगूळभर जास्तच, त्यांच्या पदरचनेवर ज्ञानेश्वरांपासून ते अनंतफंदीपर्यंतच्या मराठी कविश्रेष्ठांच्या कवितेचा अधिक उणा स्पष्ट प्रभाव असलेला जाणवतो. एका स्वतंत्र शोधप्रबंधाचा हा विषय होऊ शकेल. तूर्त याविषयी काही संक्षेपाने सांगण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

सोहिरोबानाथ नाथपंथीय आहेत. नाथपंथाच्या तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांचा आणि

काव्यग्रंथांचा त्यांनी सखोल अभ्यास केलेला होता, हे त्यांच्या वाङ्मयनिर्मितीवरून सप्रमाण दाखविता येणे शक्य आहे. तशा प्रकारचे काव्यांतर्गत अनेक पुरावे हातास लागतात. या संप्रदायात गाहिनीनाथानंतर महाराष्ट्र देशात सर्वांत प्रभावी जर कुणी राहिले असले तर ते म्हणजे श्री ज्ञानेश्वर माऊली. सोहिरोबांच्या वाङ्मयावर सर्वाधिक प्रभाव जर कोणाचा असेल तर तो ज्ञानेश्वरांचाच आहे. हा प्रभाव रचनातंत्र आणि भाषाशैली यांच्या अंगाने अधिक आहे. त्यामानाने आशयाच्या बाबतीत ते ज्ञानेश्वरांना मागे टाकतात. विवेकनिष्ठ आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी विचार त्यांनी भक्तीच्या संदर्भात व्यक्त केलेला आहे. आजच्या संदर्भात बोलायचे आले तर हा विज्ञाननिष्ठच विचार म्हणावा लागेल.

त्यांच्या सर्वच ग्रंथरचनेवर जसा ज्ञानेश्वरांच्या शब्दकळेचा प्रभाव आहे तसाच त्यांच्या स्फुट पदांवरही तो आहेच. किंबहुना मात्राभर तो अधिकच भरेल. 'महदनुभवेश्वरी' या त्यांच्या ग्रंथात याची प्रचीती सर्वाधिक येते. आणि म्हणूनच, 'महदनुभवेश्वरी म्हणती जन। ज्ञानेश्वरीची प्रतिमा पूर्ण।' असे उद्गार राजाराम प्रसादीने काढले आहेत. अध्यायवार विषयांची मांडणी, दृष्टांतात्मक शैली, शब्दकळा, कल्पनाविलास, विचारप्रतिपादन या सर्वांतूनच हे अनुकरण दृष्टीस पडते. यातील कीर्तनभक्तीच्या वर्णनामध्ये तर त्यांनी ज्ञानेश्वरीतीलच ओव्या थोड्याफार फरकाने उद्धृत केलेल्या आहेत. 'देहदुर्ग' हा बखर ग्रंथ तर ज्ञानेश्वरीतील 'देहदुर्गा'च्या रूपकाची सहीसही नक्कलच आहे. त्यांच्या अनेक स्फुट पदरचनेवर ज्ञानेश्वरांचा प्रभाव अंतर्बाह्य व्यापून उरलेला आहे. उदाहरणादाखल त्यांची 'झाले हो सुख चिन्मय बाई' (९१), काय म्या सांगो मे माये! (९०), मज निजीवीण नीज न ये सये (१०२), तरी अघटित हे घडले (९२), ऐशी कवणाची कवण ती (८८)^(२९) तसेच आनंदजळे (१२६), गर्जन नवघन (१२८)^(३०) ही पदे सांगता येतील. ज्ञानेश्वरांप्रमाणेच ते एकाच पदातून दृष्टांत, रूपक, उपमा, उत्प्रेक्षा, अनुप्रास, यमकादी विविध अलंकारांचा मनोज्ञ मेळ निर्मून आपल्या कवितेतून अर्थघनाचा अलौकिक वर्षाव करू लागतात तेव्हा त्या दैवी कवित्वात रसिक न्हाऊन तृप्त झाला नाही तरच नवल!

संत नामदेवांच्या कवित्वाचा, विशेषत्वाने कूट अभंग व गवळणींचा बराच मोठा प्रभाव त्यांच्या कवितेवर आहे. 'पंचमहाभूते व तदंतर्गत सारा निसर्ग हा त्यांच्या काव्याचा प्रमुख भाग आहे'. बाळक्रीडेवरचे अभंगही त्यांनी नामदेवांच्याच प्रभावातून लिहिले असावेत. मन माझे हरिनामी रंगले (८३), साजणी वो बाई (८६), तो हा पंढरीचा राणा (९३)^(३१) तसेच 'पतितपावन दीनदयाधन' (१) ही याची काही उदाहरणे ^(३१अ) गैबी गुरु सत्यामलनाथ (इ.स.१२७८-१३५८) यांच्या 'सिद्धांतरहस्य', अर्थात 'ललित प्रबंध' या नाथसंप्रदायाशी संबंधित ग्रंथाचा प्रचंड प्रभाव त्यांच्या 'सिद्धांतसंहिता' या ग्रंथावर आहे. त्यातील कपिमार्ग, व विहंगमार्ग, पंचीकरणयोग, हठयोग, पंचवीसतत्त्वे, ज्ञानप्राप्ती, नैष्कर्म्यसिद्धी, पूर्ण समाधी, मुमुक्षुलक्षण, इत्यादी सारे विवेचनविषय या ग्रंथात सोहिरोबांनी हाताळलेले आहेत. संस्कृत-मराठी अशी मिश्ररचनापद्धती, हा देखील याचाच प्रभाव होय.

केसरीनाथ या आणखी एका नाथसंप्रदायिक रचनाकाराचा प्रभाव सोहिरोबांवर असल्याचे जाणवते. यांच्या 'सिद्धांतसार' (इ.स.१७१६) या ग्रंथाची संस्कृतातील आगम वा तंत्रग्रंथ सदृश मांडणी त्यांनी आपल्या 'सिद्धांतसंहिता' या ग्रंथात स्वीकारली तर 'महदनुभवेश्वरी'चे गुरुशिष्यसंवादात्मक रचनातंत्र त्यांनी 'सिद्धांतसार'च्या शिवपार्वती-संवादात्मक रचनातंत्राकडून स्वीकारले.

संत एकनाथांच्या प्रभावातूनदेखील सोहिरोबा सुटले नाहीत. त्यांच्या 'भागवत', 'भावार्थ रामायण' या ग्रंथांचा प्रभाव कमी अधिक फरकाने त्यांच्या ग्रंथरचनेवर व स्फुट पदांवर निश्चितपणे पडलेला आहे. परंतु नाथांच्या 'भारूड' व 'गौळण' या रचनाप्रकारांचा सर्वाधिक प्रभाव सोहिरोबांवर झाला. त्यांची 'दळण' व 'पिंगळा' ही भारूडे आणि 'सद्गुरु कृपेचे हे देणे' हा अभंग^(३२) 'चार चरती धेनु रे'^(३३अ) ही गौळण या रचना तर नाथांच्याच वाटाव्या इतक्या सही सही उतरल्या आहेत.

मंतोजी शहा उपाख्य मृत्युंजय उपाख्य ज्ञानसागरानंद (इ.स.१५७५-१६५०) या आनंद संप्रदायी ग्रंथकाराच्या 'सिद्धांत प्रबंध' या वेदांतपर ग्रंथाचा असीम प्रभाव सोहिरोबांच्या 'सिद्धांतसंहिता' व 'महदनुभवेश्वरी' या उभय ग्रंथांवर पडलेला आहे. पहिल्यावर यातील योगविद्या-विवेचनाचा प्रभाव आहे तर दुसऱ्यात गुरु-शिष्य संवादरूपी रचनातंत्रातून हा प्रभाव दृष्टीस पडतो. तसेच यातील श्रीराम, श्रीकृष्ण यांच्या कथावर्णनात आध्यात्मिक रूपकांची परिभाषा आलेली आहे. तिचा आधार मुंतोजींचा वरील ग्रंथ आहे.

नाथसंप्रदायी सोहिरोबांनी आपल्या स्फुट पदरचनेतून संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराजांना विशेषत्वाने अनुसरलेले आहे. त्यांचा समाजजागृतीचा आणि समाजप्रबोधनाचा किता आपल्या पदांतून गिरवून आपल्या संप्रदायात ते इतरापेक्षा पाऊलभर पुढेच असल्याचे त्यांनी सिद्ध केले आहे. कळवळा, प्रांजळपणा, रोखठोकपणा, देशी शब्दकळा, इत्यादी तुकारामांच्या कवितेची अनेक गुणवैशिष्ट्ये त्यांच्या पदाकाव्यातून याची ग्वाही देतात. 'पावेनासि घुर्का (७२), संत जातीचे सर्वांसी अद्वेषी (८२), तो भगवंताचा दास (१०५), श्रेष्ठचि गुण घ्यावा (१०८) तसेच, हंसाचा चारा (१२७) अहंकार हा मुंडा (६७) यासारख्या रचनांतून हा प्रभाव विशेषत्वाने जाणवतो.^(३३)

उभ्या महाराष्ट्रदेशाला समर्थसंप्रदायाची दीक्षा देणाऱ्या रामदास स्वामींच्या प्रभावातून लोकांत वावरणारे सोहिरोबा सुटणेच शक्य नव्हते. श्रीरामावरील अनेक अभंगपदादी रचना सोहिरोबांनी रचल्या. उदाहरणादाखल म्हणून त्यांची, 'श्रीराम जयराम जयजय राम' (६), भजन तुझे आवडो (११२), रामा काय तुज विसरु रे (९७) ही पदे सांगता येतील^(३४) त्यांच्या ग्रंथरचनेवरदेखील समर्थशैलीचा थोडाफार प्रभाव जाणवतो. पालुपदाप्रमाणे पुनरावृत्त होणारा चौथा चरण आणि अभिव्यक्तीतील परखडपणा हे समर्थांचे शैलीविशेष त्यांच्या 'पूर्णाक्षिरी'या ग्रंथात ग्रंथारंभीच्या पहिल्या दोन प्रकरणांतून आढळतात. तसेच त्यांच्या 'महदनुभवेश्वरी'त आलेले 'अद्वैतानुभव आणि

आत्मनिवेदनभक्ती यातील एकरूपतेचे वर्णन दासबोधातील विचारांशी मिळते जुळते आहे' असे म्हणता येते. (३५)

संतकवितेच्या बरोबरीनेच सोहिरोबांच्या कवितेच्या जडणघडणीत पंतकवितेचाही मोलाचा वाटा आहे. पंतकाव्याच्या परिशीलनाने त्यांच्यामध्ये व्युत्पन्नता आली असावी. पंतकवीपैकी सर्वाधिक प्रभाव त्यांच्या कवितेवर पडला आहे तो वामनपंडितांचा. (इ.स.१६०८-१६९५) वामनपंडित हे कवी असले तरी मुळातून ते वैष्णव सांप्रदायिक आणि उत्तर आयुष्यात तर त्यांनी आनंद संप्रदायाची दीक्षाही घेतलेली होती. भागवत हा त्यांच्या मनन-चिंतनाचा विषय होता. 'समश्लोकी गीताटीका' व 'यथार्थ-दीपिका' हे गीतेवरचे टीकाग्रंथ आणि 'निगमसार', 'कर्मतत्त्व', 'ब्रह्मस्तुती', व 'अनुभूतिलेश' हे वेदांतपर ग्रंथ, आख्यान-कविता आणि 'सुधाकाव्ये' यांचा व्यासंग सोहिरोबांनी निश्चितपणे केलेला असावा असे म्हणता येते. स्थलकालदृष्ट्या समीपत्व हेही याचे एक कारण असू शकते. पंडितांनी जसे आपल्या 'यथार्थदीपिके'त ज्ञानयुक्त सगुणभक्तीचे प्रतिपादन केले आहे तसेच प्रतिपादन सोहिरोबा आपल्या 'महदनुभवेश्वरी' या गीताटीका ग्रंथात करतात, हे विशेष लक्षणीय ठरावे.

सोहिरोबांच्या कवितेवर रचनेच्या अंगाने शाहिरी कवितेचा अल्पसा का होईना, प्रभाव जाणवतो. त्यांनी कटाव, फटका अशा शाहिरी परंपरेत शोभून दिसणाऱ्या रचना केल्या आहेत. त्यांच्या शब्दकळेवर व काही अंशी प्रतिमाविशावरही हा प्रभाव दिसून येतो. 'डुल्लतसे मोहमदिरा', 'मुजरा करिं हुजुरातीला' 'दो दिवसांचे वखत', 'विषयगोडावरली माशी', 'बिनलज्जा बोध गांजा', 'प्रेम पिवा घुटका', अशा प्रकारच्या प्रतिमा त्यांच्या काव्यात येतात. विशेषत्वाने याचा प्रत्यय त्यांच्या 'सद्गुरूसी हटका (७०)', 'पावेनासी धुर्का(७२) धुरु नको लटिका हा अभिमान (८३), इत्यादी पदांतून येतो. (३६)

सोहिरोबांची शब्दकळा तत्कालीन मराठी समाजाची प्रातिनिधिक स्वरूपाची आहे. संस्कृत, प्राकृत, हिंदुस्थानी आणि प्रादेशिक (कोंकणी) भाषेतील विविध शब्दांचा सुरेख स्वरमेळ जमलेला आहे.

सोहिरोबांची कविता वरवर पाहू जाता कितीही वस्तुनिष्ठ वाटली तरीही ती मुळातून आत्मनिष्ठच आहे. 'सोहिरोबा' यांनी 'आत्मानुभूतीचे प्रकटीकरण करण्यासाठी आपले काव्य लिहिले. त्यांचे हर्षामर्ष, तापत्रयाचे दुःख व दिव्यानुभूतीमुळे निर्माण झालेल्या आनंदोदोर्मी अप्रत्यक्षपणे त्यांच्या कवितेत प्रकट झाल्या आहेत.' (३७) असे जे डॉ. कोमरपंत म्हणतात ते यामुळेच असावे. 'त्यांच्या या सर्व कवितेत जे शेकडो पारिभाषिक शब्द आणि तत्त्वज्ञानविषयक संदर्भ आले आहेत त्यांच्यावरून वेद, उपनिषदे, षड्दर्शने, ब्रह्मसूत्रे, भगवद्गीता इत्यादी संस्कृत धर्मग्रंथ आणि प्राकृत काव्ये व पुराणे त्यांनी फार बारकाईने अभ्यासली होती असे निःसंदेहपणे म्हणता येते. (३८)

संदर्भसूची:

१. राजाराम प्रसादी, उद्धृत 'संत सोहिरोबा पददर्शन' द.अ.आंबिये, सावंतवाडी, १९९७, पृ.३.
२. भावे वि.ल.(पुरवणी) बर्वे वि.ल., तुळपुळे शं.गो. महाराष्ट्र सारस्वत, खंड १ला, मुंबई १९८२ पृ. ५३२.
३. कोमरपंत सोमनाथ, वाङ्मयीन संदर्भ आणि अवलोकन, मित्रप्रकाशन, फोंडा, गोवा १९९२, पृ.२३
४. धुमे शेणवी विनायक नारायण, श्री मंगेश संस्थान, श्री मंगेश संस्थान कमिटी, मंगेशी गोवा, १९८४, पृ.९
५. टाकी मं. रा., सारस्वतभूषण, संपा. गणेश रामचंद्र शर्मा, पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई, १९५०, पृ.३७०
६. मोटे सुदाम ज., श्री सोहिरोबानाथ स्मरणिका, संपा.द.अ.आंबिये, पृ.६९
७. बोरकर बाळकृष्ण भगवंत, संत सोहिरोबानाथ आंबिये, स्वामी विवेकानंद सोसायटी, पणजी, गोवा, १९७४, पृ.३
८. दडकर जया व इतर, संपा., संक्षिप्त मराठी वाङ्मयकोश, जी.आर.भटकळ फाऊंडेशन, मुंबई, १९९८, पृ.६०८
९. बोरकर बाळकृष्ण भगवंत, उनि, पृ.३
१०. बोरकर, तत्रैव, पृ.५
११. ढेरे रा. चिं., श्री गुरु गोरक्षनाथःचरित्र आणि परंपरा, पृ.१७०
- ११अ. जोशी मधुकर रामदास, नाथसंप्रदाय, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९८०, पृ १९०
१२. बोरकर, उनि, पृ. ३-४
१३. बोरकर, पद क्रमांक, २८ तत्रैव, पृ. ४३
१४. मोटे सुदाम ज., उनि पृ.६९
१५. बोरकर, उनि, पृ. १५
१६. देशपांडे अ.ना., संपा., मराठी वाङ्मयकोश (प्राचीन खंड), नागपूर विद्यापीठ प्रकाशन, नागपूर, १९७४, पृ.२०८
१७. बोरकर, उनि. पृ.१२
१८. शेणोलीकर ह. श्री. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, सहवी आवृत्ती, कोल्हापूर, १९८७, पृ. १९०
१९. शेणोलीकर, तत्रैव, पृ. १९१
२०. खानोलकर गं. दे. (संपादक) मराठी वाङ्मयकोश, खंड १ला, मुंबई, पृ. ४१६
२१. खानोलकर गं. दे. (संपा) तत्रैव, पृ.४१७
२२. बोरकर, उनि, पृ.१०
२३. खानोलकर गं. दे., उनि, पृ. ४१६

- २३अ. जोशी, उनि, तळटीप पृ.१९८
 २४. खानोलकर, तत्रैव, पृ. ४१६
 २५. दडकर उनि, पृ ६०८/देशपांडे, उनि. पृ.२०८
 २६. बोरकर, उनि, पृ.४
 २७. देशपांडे, उनि, पृ.२०८
 २८. कोमरपंत, उनि, पृ. २३
 २९. बोरकर, उनि, (पदक्रमांक)
 ३०. आंबिये, द. अ., संपा., संत सोहिरोबा पददर्शन, (पदक्रमांक)
 ३१. 'आंबिये', तत्रैव (पदक्रमांक)
 ३१अ. बोरकर, उनि(पदक्रमांक)
 ३२. बोरकर, उनि (पदक्रमांक १०९)
 ३२अ. आंबिये, उनि, (पद क्रमांक ९५)
 ३३. बोरकर, उनि, (पदक्रमांक)
 ३४. आंबिये, उनि, (पदक्रमांक)
 ३५. शेणोलीकर ह.श्री. उनि, पृ. १९२
 ३६. बोरकर, उनि. (पदक्रमांक)
 ३७. कोमरपंत, उनि, पृ. २८
 ३८. बोरकर, उनि, पृ.४

पत्ता :

प्रा. बाळकृष्णजी कानोळकर
 मराठी विभाग, गोवा विद्यापीठ
 ताळीगाव पठार - गोवा. ४०३ २०६